

प्रकरण चौथे

‘‘चाकाची खुर्ची’’ या
आत्मकथनाचे अंतरंग

प्रकरण चौथे

आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन या साहित्यप्रकारात लेखकाची व्यक्तिरेखा प्रधार, केंद्रवर्ती व प्रथमपुरुषी असते. त्याशिवाय ज्या व्यक्तिरेखा येतात त्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाला पूरक असतात. संस्कार करणाऱ्या, प्रेरणा देणाऱ्या असतात, तर काही समस्या बनून येतात. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिरेखा 'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनात लक्षवेधक ठरल्या आहेत. या प्रकरणात अशा व्यक्तिरेखांबद्दल विचार मांडावयाचे आहेत.

४.१ व्यक्तिरेखा

'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनामध्ये व्यक्तिरेखा हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. आत्मकथनामध्ये व्यक्तिरेखा या लेखिकेच्या जीवनात वेगवेगळ्या कारणांनी आलेल्या आहेत. लेखिकेच्या कुटुंबातील लोक, शाळेतील, कॉलेजमधील, अपंगत्वामुळे अनेक लोकांशी संपर्क आल्याने भेटणारे लोक, संस्था सुरू केल्यापासून ते संस्थेच्या हर एक कामामध्ये साथ देणारे सहकारी, अनेक अपंग व्यक्ती, त्यांचे कुटुंबिय जे लेखिकेला अनेक कारणांनी जोडलेले आहेत. यासारख्या अनेक व्यक्तिरेखा लेखिकेच्या जीवनाच्या प्रवासामध्ये येऊन गेलेल्या आहेत. आत्मकथनातील व्यक्तिरेखा मनाचा ठाव घेतात. "लक्षणीय नि वैशिष्ट्यपूर्ण अशी चैतन्याने लदबदलेली व्यक्तिचित्रणे"^१ या आत्मकथनामध्ये पहावयास मिळतात. बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात व्यक्तिचित्रणांचा जणू मेळाच या आत्मकथनात आलेला आहे. पण या सर्वांमधील काही मोजक्याच व्यक्तिरेखा उल्लेखनीय आहेत.

अपंग असून स्वावलंबनाने जगणाऱ्या व्यक्तिरेखा या आत्मकथनामध्ये प्रभावी ठरतात. हे आत्मकथनाचे वेगळेपणच म्हणावे लागेल. आत्मकथनातील अशा व्यक्ती नेहमी प्रसन्न, कामामध्ये उत्साह निर्माण करतात. या आत्मकथनातील "व्यक्तींची व्यक्तिचित्रणे ही जगावेगळ्या माणसांची रूपे आहेत. त्या व्यक्तींच्या चैतन्यपूर्ण व्यक्तिरेखांमुळे 'चाकांची खुर्ची' हे आत्मकथन जिवंत झाले आहे"^२ असे फ.म. शहाजिंदे म्हणतात. आत्मकथनामध्ये मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा म्हणून नसीमा हुरजूक यांची महत्त्वाची आहे. त्यांची प्रधान व्यक्तिरेखा इतर व्यक्तिरेखा केंद्रवर्ती ठरली आहे. आत्मकथनातील

व्यक्तिरेखा ही जशी आहे तशी प्रतिबिंबित झाली आहे. आत्मकथनामध्ये लेखिकेच्या जीवनात चांगल्या वाईट व्यक्ती भेटल्या त्या जशा त्यांना भावल्या तशा रेखाटलेल्या आहेत.

आत्मकथनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीचा राग, लोभ, त्याची एखादी सवय, दुसऱ्याला मदत करण्याची पद्धत, लेखिकेला सहकार्य करण्याची पद्धत, त्या व्यक्तीची जगण्याची असणारी पद्धत, त्या व्यक्तीचा असणारा दृष्टिकोण जो इतरांच्या जीवनावर भलेबुरे परिणाम करतो, अशा वेगवेगळ्या व्यक्तींची वैचित्र्यपूर्ण रेखाटने लेखिकेने रेखाटलेली आहेत. या आत्मकथनामध्ये त्या व्यक्तींचे वेगळेपण जाणीवपूर्वक दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लेखिकेचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि गुणग्राहकता यामुळे या व्यक्तिरेखांचे स्वाभाविक चित्रण वास्तवदर्शी झाले आहे. या चित्रणाला पालहाळाचा किंवा पंक्तिप्रपंचाचा दोष लागत नाही. लेखिका लोकांकडे मानवतावादी दृष्टीने पाहतात. पण भावनात्मक गुंतवणूक करीत नाहीत. अलिप्ततेची स्वयंशिस्त त्यांनी स्वतःला लावून घेतलेली आहे. कोणाच्या चुका आपल्या पोटात न ठेवता स्वतःच्या चुकीबरोबर इतरांची चूकही स्पष्ट केलेली आहे. काही वेगळेपण घेऊन आलेली व्यक्तिचित्रणे या आत्मकथनाला वेधक ठरतात. तर कधी रोचक करतात. या व्यक्तिचित्रणातून लेखिकेचे विचार, भावना, आवडी-निवडी, वृत्ती, व्यासंग, आशा-आकांक्षा लेखिकेच्या नकळत प्रतिबिंबित होतात. त्यामुळे लेखिकेचे एक प्रसन्न, संपन्न, परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्व प्रत्ययाला येते.

आई, वडिल, भाऊ, बहिणी व भावजय अशी व्यक्तिरेखांची प्रभावळ या आत्मचरित्रात चित्रित झालेली आहे. लेखिका कुटुंबवत्सल आहे. कुटुंबातील व्यक्ती ही प्रेमळ आणि मनस्वी आहेत. त्यामुळे आरशात प्रतिबिंब उमटावे त्याप्रमाणे या व्यक्तिरेखा आत्मकथनात उमटल्या आहेत.

१. लेखिकेचे वडिल :-

लेखिकेच्या जीवनात वडिलांना खूप महत्त्व आहे. वडिलांचा अल्प सहवास जरी लेखिकेला मिळाला असला तरी त्या सहवासातील वडिलांची प्रत्येक गोष्ट लेखिकेने लक्षात ठेवलेली आहे. वडिलांची दोन लग्ने झाली. एक पत्नी वारली. दुसरी लेखिकेची आई. सर्व मुले एवढ्या मोठ्या कुटुंबाचा भार वडिल एकटेच ओढत. वडिल सेंट्रल

एकसाईजमध्ये सुपरिटेण्डंट या पदावर नोकरी करत. वडिलांचे आई-वडिल लहानपणीच वारले. मामाने सांभाळ केला पण शिक्षणासाठी मुंबईला पळून जाऊन शिक्षण घेतले व सेंट्रल एक्ससाईजला नोकरीला लागले. मामाने वडिलांची शेती आणि प्रापंचिक साहित्य घेतले पण वडिलांनी कोणत्याही गोष्टीचा लोभ दाखवला नाही. शिक्षण घेऊन ते स्वसामर्थ्याने स्वावलंबी बनले. जर वडिलार्जित इस्टेट मामांकडून काढून घेतली तर त्यांचे कुटुंब रस्त्यावर येईल ही मानवतावादी दृष्टिकोण ठेवून मामाने न मागता त्यांना बिनबोभाट दान दिले, ही या व्यक्तिमत्त्वाची उदात्तता आहे.

उच्चविचारसरणी, साधे राहणे, कधी दुसऱ्याला दुखवणे नाही, निःस्वार्थीवृत्तीचे असे वडिल आहेत. आपल्या कुटुंबावर प्रेम करणारे खेळीमेळीने सर्वांबरोबर राहत असत. वडिल 'खुदी को कर बुलंद इतना की खुदा बंदे से पुछे बोल तेरी रजा क्या है' असा संदेश देत की जो लेखिकेच्या जीवनात लेखिकेला आव्हानाच्या व संघर्षाच्या वेळी आठवून आत्मविश्वास व आत्मबळ देत राहिला. वडिल म्हणून आपली सर्व कर्तव्ये त्यांनी पार पाडलेली आहेत. लेखिका पाठीच्या दुखण्याने दवाखान्यात होत्या तेव्हा त्यांना आधार देऊन येणाऱ्या संकटाला सामोरे जाण्यास सांगत. सर्वांवर प्रेम करणारे लेखिकेचे वडिल आकस्मात मृत्यूला सामोरे गेलेले आहेत. वडिलांच्या मृत्यूचे गूढ कोणालाच कळलेले नाही. आत्यंतिक सत्यनिष्ठा हा त्यांचा सद्गुण त्यांच्या गूढ मृत्यूला कारणीभूत ठरला.

२. लेखिकेची आई :-

लेखिकेने आईची व्यक्तिरेखा अतिशय सुंदर प्रकारे रेखाटली आहे. आई जेवढे प्रेम करते तेवढे रागवण्याचा हक्क बाळगते. याचे दर्शन आपणास या आत्मकथनामध्ये होते. लेखिकेला काही गोष्टीत रागवणारी, मारणारी, तर काही प्रसंगांमध्ये हळुवारपणे जवळ घेणारी आईच, लेखिकेचे दुःख जाणून घेणारी, प्रत्येक गोष्टीत खंबीरपणे पाठीशी उभी राहणारी लेखिकेची आईच. लेखिकेला पाठीचा त्रास होत होता तेव्हा हर प्रकारची सेवा आईने केली आहे. काही प्रसंगांत खूप तिला दुःख पचवावे लागले. ती एक कर्तव्यनिष्ठ व स्वाभिमानी आई आहे. कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा न मानता पडेल ते काम संस्थेसाठी आईने केलेले आहे. योग्य त्या वेळी लेखिकेची आईने कानउघडणीही केलेली आहे. तसेच दुःखाच्या, संकटाच्या व पेचप्रसंगाच्या वेळी आधार ही दिलेला आहे. लेखिकेच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण करण्यात या आईचा मोठा वाटा आहे.

३. रेहाना :-

रेहाना ही लेखिकेची मोठी बहिण, ही अगदी वडिलांसारखी दिसायला गोरी, धिप्पाड आणि बोलण्यावागण्यात धीट, हुशार, वर्गात नेहमी पहिला नंबर आणणारी रेहाना वडिलांची लाडकी होती. अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या, प्रतिउत्तर देणाऱ्या रेहानाची व्यक्तिरेखा स्वातंत्र्यप्रिय, न्यायप्रिय व कणखर आहे. जशास तसं कसं वागायचं हे तिच्याकडून लेखिका शिकल्या. लेखिकेला प्रत्येक गोष्टीत समजून घेणारी, अधूनमधून कधीकधी भांडणारी, सर्वांबरोबर समजुतीने वागणारी अशी रेहाना लेखिकेच्या प्रत्येक लहानलहान गोष्टींमध्ये सहभागी होणारी, दोघींच्या विचाराने राहणारी अशी रेहाना, बालपणी लेखिकेच्या खोड्या काढणारी, वाकुल्या दाखवून त्रास देणारी तरीही लेखिकेबरोबर खेळणारी बागडणारी एकमेकींची गुपित उघड न करणारी रेहाना समज आल्यावर लेखिकेबरोबर अत्यंत प्रेमाने व सहकार्याने वागते.

४. अजीज -

लेखिकेचा लहान भाऊ हा सर्वात सर्व भावंडात खोडकर असणारा बहिणींची खोडी काढणारा पण वडिलांच्या मृत्युनंतर एकदम बदलतो, गंभीर बनतो. घरामध्ये होईल ती आईला मदत करणारा असा अजीज सर्व कामे धडाडीने करतो. घरची आर्थिक बाजू सांभाळण्यासाठी काही काळ परदेशात नोकरी करतो. लेखिकेला संस्थेच्या कामात गॅस एजन्सी, व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र यातील बरीचशी जबादारी अत्यंत कार्यक्षमतेने अजीज सांभाळत आहे. लेखिका म्हणते की, याच्या सहकार्यावाचून मी चाकाच्या खुर्चीतून घराबाहेर पडू शकले नसते. अजीजने लेखिकेला चाकाच्या खुर्चीतून मुंबईला पहिल्यावेळी समुद्राच्या लाटांपर्यंत नेहलेले आहे. अजीज लेखिकेच्या कार्यात व जीवनातही महत्त्वाचा आधार आहे. अजीज लेखिकेचा रक्ताच्या नात्याने धाकटा भाऊ आहे तसा कर्तृत्वाने मेहनती व आश्वासक सहकारी आहे.

५. सौ. इर्शाद अजीज -

इर्शाद ही लेखिकेची भावजय हिचे बोलणे छान आहे. स्वयंपाकामध्ये हुशार असणारी इर्शाद भारतीय, मोगलाई व परदेशी सर्व प्रकारचं जेवण करते. त्यामुळे संस्थेमध्ये पाहुणे आले की इर्शादकडे स्वयंपाकाची जबाबदारी सर्व सोपवतात. एका प्रसंगी संस्थेच्या कार्यक्रमाच्या वेळी लेखिकेच्या घरी जेवणाची व्यवस्था केली असताना

मेरा हॉटेलच्या श्री. शर्फींदीन कापडींनी म्हटलं, “आमच्या हॉटेलचं जेवण या जेवणापुढे फिकं आहे” असे लेखिकेने सांगितले आहे. एवढी दाद देणारे जर भेटले तर काम करणाराही उत्साहाने काम करतो. आपल्या भावजयच्या सुगरणपणाचे कौतुक करणारी लेखिका आणि आपल्या नणंदेला आत्यंतिक जिव्हाळ्याने समजून घेऊन सेवाभावाने हरेक प्रकारची मदत करणारी इर्शाद हे दुर्लभ नाते आहे.

एखादी संस्था किंवा संघटना उभी करून यशस्वीपणे चालविण्यासाठी संस्थापकाकडे संघटन चातुर्य आणि नेतृत्वगुण आवश्यक असतात. तसे गुण लेखिकेकडे आहेत. परंतु त्याबरोबरचे जे सहकारी सदस्य संस्था-संघटना कार्यासाठी एकत्र येतात त्यांच्यात त्या कार्याबद्दल निष्ठा, संस्थापकाबद्दल विश्वास व निष्ठा असणे ही आवश्यक असते. मेहनत करण्याची वृत्ती, समुहाबद्दल एकात्मभाव, संस्थेच्या अडचणीच्या-संकटाच्या प्रसंगी समयसूचकता व संस्था संस्थापकाच्या पाठीशी खंबीरपण उभे राहण्याची निष्ठा असावी लागते. असे सहकारी लेखिकेला भेटले ही एक महत्त्वपूर्ण घटना म्हणता येते. मनोहर देशभ्रतार, पी.डी. देशपांडे, रजनी करकरे आणि श्रीकांत केकडे हे संस्थेचे चार भक्कम खांब आहेत, असे लेखिका म्हणते.

६. मनोहर देशभ्रतार :-

मनोहर देशभ्रतार हे ‘हेल्पर्स’ या संस्थेतील सहकारी. लेखिकेला कोड्यात टाकणारे असे व्यक्तिमत्त्व नागपूरहून आलेले देशभ्रतार संस्थेत लेखिकेबरोबर सहकारी म्हणून काम करतात. बोलणे गोड असणारे सर्वांशी हसतखेळत बोलणारे, स्वतःची कामे स्वतः करणारे, अतिशय विनम्र, ऑफिसची कामेही मनापासून करणारे. त्याचप्रकारे ड्रॉईंगमध्ये रस असणारे, सुंदर अक्षर असणारे असे देशभ्रतार एक सद्गुणी व हरहुन्नरी व्यक्तिरेखा आहे.

कधी दारू पिणे, सिगारेट ओढणे ही व्यसने देशभ्रतारांना सुरूवातीला होती पण लेखिकेच्या सांगण्यावरून व्यसन सोडणारे, व्यसनाच्या बाबतीत एवढा मनोनिग्रह करणारे असे देशभ्रतार प्रेमळ स्वभावाचे. लेखिकेला समाजकार्यासाठी एक कष्टाळू, खरा सहकारी याची गरज होती ती देशभ्रतार आल्याने पूर्ण झाली. यामुळे लेखिका खूप समाधानी आहे. लेखिकेच्या सांगण्यावरून लग्न करणारे, लग्न होऊनही सपत्नीक संस्थेच्या कामात झोकून देणारे असे देशभ्रतार. अनेक अडीअडचणींच्या वेळी लेखिकेच्या

पाठीशी उभे राहतात. कोणत्याही गोष्टीची पर्वा न करता येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला सामोरे जात लेखिकेला मदत करणारे असे आगळेवेगळे देशभ्रतारांचे व्यक्तिमत्त्व व्यक्तिविकासाचा एक उत्तम नमुना आहे.

७. सौ. नीता देशभ्रतार :-

नीता देशभ्रतार या संस्थेमध्ये मनोहर देशभ्रतार यांची पत्नी म्हणून आल्या तरी नीताने स्वतःचे वेगळे अस्तित्व बनवलेले आहे. स्वतः संस्थेच्या कार्यामध्ये आवड निर्माण करून संस्थेच्या कार्यात स्वतःला झोकून दिलेले आहे. नवीन नवीन नीता संस्थेमध्ये आली तेव्हा तिच्याविषयी असणारी मते आणि नीताची इतरांविषयी, संस्थेविषयी असणारी मते काही काळाने बदलत गेलेली आहेत. नीता लेखिकेच्या प्रत्येक कामात मदत करत असे. नीता ही उत्तम पाककृतीच्या साहाय्याने संस्थेसाठी शिबिरांमध्ये सहकार्य करत असे. विविध खाद्यपदार्थांच्या ऑर्डर्स, बेडशीट्स, पिलो कव्हर्स शिकवण्याच्या कामाच्या माध्यमातून संस्थेला मदत करतात. कोणत्याही कामाचा कंटाळा न करता प्रत्येक काम यशस्वी करण्याचा जणू त्यांनी प्रयत्नच केलेला आहे. लेखिका म्हणतात, 'नीता एकटी जाऊन कधी गोडी गुलाबीने, कधी भांडून तर कधी भावनातिरेकाने रडून संस्थेची इतर कार्यालयातील कामे फत्ते करून यायची.' हे नीताच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. आपल्या कामामध्ये तरबेज असणारी नीता लेखिकेची निष्ठावंत सहकारी तर आहेच शिवाय एक प्रेमळ मैत्रिण आहे.

८. रजनी करकरे :-

रजनी करकरे या लेखिकेच्या सहकारीनी आणि चांगली मैत्रिण असे मोजक्याच नावांनी त्यांची ओळख होत नाही तर संस्थेच्या प्रत्येक कार्यामध्ये स्वतःचे सर्वस्व झोकून देणाऱ्या अशा गायिका आहेत. या अपंग आहेत तरीही आपल्यासारख्या अपंगांसाठी, अपंगांच्या पुनर्वसनाच्या कार्यामध्ये लेखिकेबरोबर सावलीसारख्या बरोबर असणाऱ्या अशा रजनी. लेखिकेला प्रत्येक वेळी मदतीचा हात देणाऱ्या, सुरील आवाजाने सर्वांना मंत्रमुग्ध करणाऱ्या अशा रजनी आहेत. काही कारणांनी लेखिकेची आणि रजनीची मतभिन्नता झाली तरी दुसऱ्याच क्षणी दोघी एकत्र असलेल्या दिसतील.

रजनी या संस्थेच्या कामाच्या असणाऱ्या मोठमोठ्या जबाबदाऱ्या स्वतःच्या अंगावर घेवून त्या यशस्वी करतात. लेखिकेबरोबर प्रत्येक कार्यामध्ये स्वतःला वाहून

घेतात. त्याचप्रकारे अपंगांना सुखद आनंद देणारे असे कार्य रजनी यांनी केलेले आहे. अपंगांची विवाहाची अपूर्ण राहिलेली इच्छा आपल्या 'विवाह जुळणी' या केंद्राच्या साहाय्याने पूर्ण केलेली आहे. अनेक अपंगांची स्वप्ने विवाहाविषयी होती ती वास्तवात आणण्याचे कार्य रजनी करतात. अनेक अपंग आपल्या संस्थेतील जोडीदार निवडून आज सुखाने जगताना आपण पाहतो. याचे सारे श्रेय रजनी करकरे यांनाच लेखिका देते.

९. पी.डी. देशपांडे :-

पी.डी. हे लेखिकेचे सहकारी शांत स्वभावाचे, नेहमी बोलताना हसून बोलणे, त्यामुळे समोरील माणूस नेहमी प्रसन्न असे. आपले काम जबाबदारीने करत असत. 'हेल्पर्स' मध्ये आल्यापासून प्रत्येक काम हे आवडीने, काळजीने, कोणताही आडपडदा न ठेवता देशपांडे करत असत. यांच्या अंगी जो विश्वास आहे त्या विश्वासाच्याच साहाय्याने लेखिका निश्चिंत असे. देशपांडे'चा कोणताच शब्द लेखिका नाकारत नसत. लेखिका म्हणतात, 'मी कितीही काळजीत, त्राग्यात असले आणि फोनवर त्यांचा हसरा आवाज ऐकला की, माझं दुःख, व्यथा दूर पळतात.' हे देशपांडे विषयी लेखिकेने काढलेले उद्गार जे काहीच लोकांसाठी असतात. अशी थोडीच माणसे अशी असतात की ज्यांच्यावर आपण पूर्ण विश्वास टाकतो. लेखिका म्हणतात, 'पी.डी. हे व्यक्तिमत्त्व लाखात नव्हे अनेक लाखात एखादंच असू शकेल.' असे लेखिकेने अल्पाक्षरात या लाख मोलाच्या माणसाचे चोख वर्णन केले आहे. पी.डी. चा स्वभाव धाडसी असल्याने युक्तीवादानं, शांतपणे डगमगणाऱ्या संस्थेला स्थिर, भक्कम करण्याचं काम देशपांडे'नी केलेले आहे. पी.डी. हे संस्थेचे विश्वस्त सहकारी आहेत यामध्ये कोणाचेच दुमत नाही.

लेखिकेला केंद्रवर्ती ठेवून आपापल्या कामाच्या आघाड्या कर्तव्य भावनेने सांभाळणारे संस्थेतील कर्मचारी लेखिकेला अत्यंत महत्त्वाचे वाटतात. आपल्या सहकाऱ्यांबद्दल त्यांना प्रेम आणि अभिमान आहे. लेखिकेच्या साथीने त्यांनी 'हेल्पर्स ऑफ दि हॅण्डिकॅप्ड, कोल्हापूर' या संस्थेलाच एक व्यक्तिमत्त्व मिळवून दिले आहे. म्हणून तर मोठमोठे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार घेताना ते आपणास ऐकटीला व्यासपीठावर जाऊन घेण्यापेक्षा आपल्या सर्व सहकारी समुहाला पुरस्कार मिळाला पाहिजे असे त्या मनापासून इच्छा व्यक्त करतात.

आत्मकथनामध्ये अपंग व्यक्तीरेखा जगावेगळ्याच असलेल्या पहावयास मिळतात. अपंग असूनही या व्यक्तीरेखांनी आपले असे अस्तित्व बनवलेले आहे. सामान्य लोकांसारखेच आपण आहोत हे दाखवलेले आहे. त्यांच्यातील ती जिद्द, तो आत्मशोध त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अधिक प्रभावी करतो. अपंग हे अपंग न राहता सामान्य लोकांसारखेच आपले व्यक्तिमत्त्व बनवू शकतात याची अनुभूती या आत्मकथनात मिळते.

१०. बाबूकाका दिवान :-

'Association of the physically handicapped' ही अपंगांसाठी बेंगलोरला संस्था स्थापन करणारे बाबूकाका दिवान एक अलौकिक व्यक्तिमत्त्व लेखिकेच्या जीवनात आले. बाबूकाका म्हणजे अपंगांचे संजीवन आणि अपंगांच्या संस्थेचे प्रेरणा स्रोत असे म्हणणे रास्त आहे. ही व्यक्तीरेखा देवदूताप्रमाणे वाटते. लेखिकेच्या जीवनात उजळत्या प्रकाश रेषेप्रमाणे आले आणि लेखिकेचे अवघे जीवनच प्रकाशाने उजळून गेले.

त्यांनी लेखिकेला अपंगत्वावर मात करण्याची हिंमत दिली. वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. संस्था उभारण्याची प्रेरणा दिली. मार्गदर्शन केले Friend, Philosopher and Guide म्हणावे की Godfather खरे तर त्याहूनही शब्दातीत शब्द बाबूकाकांसाठी हवे आहेत. एवढे मोठे स्थान नसीमादिदींच्या जीवनकर्तृत्वात बाबूकाकांचे आहे. लेखिकेच्या जीवनात अल्पकाळ येऊन ते प्रकाशाचे झाड लावून गेले. अशी बाबूकाकांची अलौकिक व्यक्तीरेखा आहे.

११. शैलेन्द्र जोशी :-

एखाद्या कादंबरीचा नायक शोभावा अशी शैलेन्द्र ही व्यक्तीरेखा आणि एखाद्या कादंबरीचा विषय असावा असे त्यांचे जीवन 'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनात आले आहे. काव्यत्म, स्वप्नील वाटावे अशी नादमधूर, अर्थसुंदर बोली आणि शापित यक्षाप्रमाणे जीवनकथा. दाट धुक्यातून सुंदर वनराई व बर्फाच्छादित गिरीशिखरे दिसावीत असा आभास देणारे शैलेन्द्रचे जीवनचरित्र या आत्मकथनात संक्षेपाने व तुकड्या तुकड्यांनी येते. काही आधे-अधुरे जाणवून वाचकही अस्वस्थ होतो. मनस्वी, अतिसंवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाच्या लेखिका स्वतःला इतरांपासून जाणीवपूर्वक 'रिझर्व्ह' ठेवतात. पण 'शैलेन्द्र'ना त्यांच्या खानदानी (रईस) मनाला खास स्थान आहे. आपल्या कुटुंबियांव्यतिरिक्त भावनात्मक गुंतवणूक न करणाऱ्या आणि न दर्शविणाऱ्या लेखिका

‘शैलेन्द्र’ विषयी मनस्वीपणे आपल्या भावना व्यक्त करतात. खरेच सर्वकाही असून नसल्यासारखे आणि सर्वकाही नसून असल्यासारखे प्राक्तनाचा कर्ता कोण असतो ? देव की प्राक्तन ? की दोन्हीही ? आणि त्यावर मात करणारे ‘शैलेन्द्र’ अपंग.

१२. श्रीकांत केकडे :-

अपंगत्वाशी काहीही संबंध नसताना केकडे यांनी संस्थेच्या कार्याला स्वतःला वाहून घेतलेले आहे. एल.एल.बी. असून सेंट्रल एक्साईजमध्ये इन्स्पेक्टर आहेत. कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा काम करताना मानत नसत, पडेल ते काम करत. जनसंपर्क, लेखन वा कोणतंही काम असो, लहान मोठेपणा त्यांच्यामध्ये कधीच दिसत नाही. दिवस-रात्र न बघता आपले काम चालू ठेवणारे केकडे समाजभान असणारे मानवतावादी व उदार व्यक्तिमत्त्व आहे.

अशाप्रकारे आत्मकथनातील वेगवेगळी व वैचित्र्यपूर्ण असणारी व्यक्तिचित्रणे आपण पाहिली. यामध्ये अपंग म्हणजे पोलिओग्रस्त असणारी डॉ. अश्विनी माने आज एम.बी.बी.एस. आहे. अपंग असल्यामुळे सर्वस्व हरलेली पण ‘हेल्पर्स’ मध्ये येऊन कॅलिपरच्या साहाय्याने चालू लागली, शिक्षण घेतले व डॉक्टर झाली. मनाचे झालेले खच्चीकरण दूर केल्यानेच आज अश्विनी माने स्वावलंबी जीवन जगते.

महंमद शेख हा पराकोटीचे अपंगत्व असणारा पण ‘हेल्पर्स’ मध्ये आल्याने दोन्ही हात नसताना, एक पाय अखूड असताना पायाने लिहून लागला. आत्मविश्वास वाढवून अभ्यास करू लागला. ज्यामुळे तो वेगवेगळ्या परीक्षा देऊन नव्या इच्छित जीवनाचे स्वप्न पाहतो आहे. या जगावेगळ्या व्यक्तिरेखा लेखिकेच्या जीवनात आल्यामुळे ‘चाकाची खुर्ची’ हे आत्मकथन सुंदर व्यक्तिरेखांच्या प्रभावळीने लगडलेले आहे.

प्रस्तुत आत्मकथनात महत्त्वपूर्ण, लक्षवेधक ठरलेली आणि लेखिकेच्या व संस्थेच्या जीवनावर प्रभाव टाकणारी जी व्यक्तिचित्रणे आली आहेत अशा मोजक्या व्यक्तिरेखांविषयी येथे विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अल्पकाळासाठी, अल्पकामासाठी येणाऱ्या आणखीही काही मोठ्या आसामी या आत्मकथनात ओझरत्या येतात. तर अनेक सर्वसामान्य व्यक्तिरेखाही आहेत. कौसर, विजय मर्चंट, लेखिकेचे मामा अशी मंडळी आहेत.

सगळ्या व्यक्तिरेखा गुणी आहेत असे नाही. सुवर्णकाराने आपल्यासमोरच सुवर्ण

जाळून हीन गाळावे आणि चोख सुवर्णकण समोर ठेवावेत त्याप्रमाणे काही व्यक्तींच्या दोषांचे ओझरते दिग्दर्शन करून लेखिका सहजतेने पुढे जातात, ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील लेखकीय शैली आहे.

४.२ घटना प्रसंग

‘चाकाची खुर्ची’ या आत्मकथनामध्ये अनेक लहानमोठ्या घटना-प्रसंगांची शृंखला येते. नसीमा हुरजूक यांची आत्मकथा त्यातून उलगडत जाते. लेखिकेने आपल्या आयुष्यात ज्या काही घटना-प्रसंग घडले ते आपल्या शैलीत मांडलेले आहेत. या घटना-प्रसंगांमध्ये काही चांगल्या तर काही वाईट गोष्टी घडून गेलेल्या आहेत. या काही घटना-प्रसंगांचा लेखिकेच्या मनावर खोल असा परिणाम झालेला आहे. या आत्मकथनातील प्रत्येक घटना-प्रसंग हा साजिवंत करण्यात लेखनशैलीचे यश आहे. यामध्ये चित्रमयता आहे. लेखिकेच्या आयुष्यात आलेले चढ-उतार त्यातील घटना-प्रसंग आत्मकथनामध्ये आलेले आहेत.

आत्मकथनातील काही घटना अविस्मरणीय स्वरूपाच्या आहेत. तर काही प्रसंग वाचकाला अस्वस्थ करणारे आहेत. काही घटना-प्रसंगाविषयी लेखिकेच्या मनावर आघात केलेला आहे. तर काही प्रसंगांमध्ये आपले मन हळहळते. काही मनाला आनंद देणारे, सुख देणारे प्रसंग आहेत. आयुष्याला नवीन वळण देणारेही काही घटना-प्रसंग आहेत. लेखिकेने केलेला अपंगत्वाशी झगडा काही प्रसंगामधून दिसून येतो. अनेक व्यक्ती लेखिकेच्या जीवनात रागा-लोभाचे, सुख-दुःखाचे अनेक प्रसंग घेऊन आलेल्या आहेत. त्या प्रसंगांना तोंड देत लेखिका एकमेकांविषयी बंधुभाव, प्रेम, आपुलकीने वागलेली आहे. कोणाविषयी मनात कटूभावना न ठेवता प्रत्येकाबरोबर माणुसकीचे नाते लेखिकेने सांभाळलेले आहे. लेखिकेने आयुष्यामध्ये घडून गेलेले अनेक वेचक घटना-प्रसंग जिव्हाळ्याने पण अलिप्ततेने मांडलेले आहेत. या आत्मकथनातील घटना-प्रसंगांचे वैशिष्ट्य हे की लेखिकेचे एक-एक स्वभाववैशिष्ट्य त्यातून वाचकाला उमगत जाते.

प्रस्तुत आत्मकथन दै. सकाळच्या साप्ताहिक सदरातून प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यामुळे त्याचे स्वरूप आठवणींच्या टप्प्याटप्प्यातून पुढे जाणारे आहे. साहजिकच या आत्मकथनात घटना-प्रसंगांच्या कड्या एकामागून एक अशा एकमेकीत गुंफल्याप्रमाणे येतात. या आत्मकथनाचा प्रारंभ वर्तमानातून भूतकाळाला उलगडत नेणारा आहे. आपल्या

संस्थेतील पलंगावर झोपलेल्या पाच-सहा वर्षांच्या अपंग बालकाबरोबरच्या संवाद प्रसंगातून आत्मकथन पुढे सरकते आणि आपल्या बालपणी आपल्याविषयी कोणी ज्योतिषाने 'मोठी लेखिका' होईल, असे सांगितले होते हे लेखिका सांगून जाते.

बालपणातील एक महत्त्वपूर्ण आठवण लेखिकेने सांगितली आहे. ती आपल्या संपूर्ण कुटुंबियांपेक्षा आपल्या वेगळ्या-सावळ्या रंगाची. निरागस बालमनावर याचा खोलवर ओरखडा उमटलेला आहे की ज्यामुळे लेखिका मनात कुढत राहते. स्वतःला कमी लेखते. न्यूनगंडाने पछाडते. आपल्या सावळेपणामुळे आपल्याकडे वडिलांचे लक्ष नसते. आपण खरोखर या कुटुंबातील नाही पण या कुटुंबातील लोकांच्या प्रेमामुळे ते आपणाशी भेदभावाने वागत नाहीत. असा लेखिकेचा पक्का समज होतो. लोकांच्या सहज प्रतिक्रिया किंवा बहिण-भावांमधील चेष्टेचे बोलणे ही लेखिकेच्या बालमनाला दुःखी करून जायचे. यातून लेखिकेच्या मनात कुढण्याचा व अबोलपणाचा स्वभावविशेष कसा बनला असावा याचा अंदाज येतो.

लेखिका अबोल असली तरी तिचे निरीक्षण सूक्ष्म होते. स्वभाव चिकित्सक होता. आपले वडिल सुपरिटेंडंट असून आपल्या कुटुंबाचे राहणीमान इतरांच्या तुलनेत साधे का आहे असा तिला प्रश्न पडतो व ती त्याविषयी वडिलांना विचारते तेव्हा त्यांचे बालपण-शिक्षण- एकूण जीवनसरणी याचा तिला उलगडा होतो.

लेखिकेने आपल्यापेक्षा दिडच वर्षांनी मोठ्या असलेल्या बहिणीच्या काही आठवणी घटना-प्रसंगांच्या रूपात प्रस्तुत केल्या आहेत. संस्थेच्या कार्यात पडल्यावर नवीन मार्ग शोधणं - शॉर्टकट शोधणं या खटाटोपात लेखिकेला बालपणी बहिणीबरोबर शाळेत जाता-येताना नवीन मार्ग शोधणं - शॉर्टकट शोधणं कसे अंगलट आले होते तो प्रसंग चित्रमयी शैलीत लेखिकेने सांगितलेला आहे.

लेखिकेला बालपणापासून नाच-गाणे आवडायचे. गॅदरिंगमधील नाच-गाणे आणि त्यावेळचे वातावरण मनःस्थिती याचे वर्णन घटना-प्रसंगातून लेखिकेने केलेले आहे. जयसिंगपूरला असताना शाळेतील गॅदरिंगमध्ये नाचात लेखिका भाग घेते. नाचाच्या राधाकृष्णाच्या नाचात लेखिकेला राधाची भूमिका मिळाली. प्रॅक्टिसच्या वेळचे वातावरण, मनःस्थिती, सहकलाकार, मैत्रिणींची प्रेमळ वागणूक, गॅदरिंगचा दिवस, नाचाची सुंदर सुरुवात, प्रेक्षकांच्या पहिल्या ओळीत बसलेले बाबा आणि नाचाचा

स्वर्गीय वातावरणात तल्लीन झालेले लेखिकेचे मन याचे सुंदर वर्णन लेखिकेने केलेले आहे. त्या सुंदर प्रसंगातच आकस्मात स्टेज कोसळण्याची घटना येते. स्टेज कोसळल्यामुळे बंद पडलेला नाच पुन्हा करण्याची जिद्द लेखिका ठेवते. स्पर्धेत नाचाला प्रथम क्रमांक मिळतो. आव्हान स्वीकारण्याची उर्मी आणि यश मिळविण्याची जिद्द लेखिकेच्या नृत्यस्पर्धेच्या या अपघातात्मक पार्श्वभूमीवरही लक्षवेधक ठरलेली आहे. त्याबरोबरच या प्रसंगावरून लेखिकेने जे भाष्य केले आहे “नंतर बक्षीस समारंभ सुरू झाला आणि आमच्या नाचाला पहिलं बक्षिस मिळालं. पोरीला पाडलं म्हणून रागावलेल्या बाबांना खूश करण्यासाठी, की पडूनही जिद्दीने परत उभं राहून नाच पूर्ण केला म्हणून ? कौतुक म्हणून की खरोखरीच पहिल्या बक्षिसाला आमचा नाच पात्र होता ? या प्रश्नाचं उत्तर अजून मला मिळालं नाही. कारण त्यानंतर शाळा, कॉलेजमध्ये नाचात भाग घेण्यासाठी मी खूप हट्ट केला, रडले तरी घरून परवानगी मिळाली नाही आणि माझ्या नाचाची कला कोणत्या दर्जाची होती, हे माझं मला कधी पारखता आलं नाही.”

आपल्या भोवतीचे वातावरण प्रसन्न असावे. नाच-गाणे-विनोद असे काहीतरी घडावे असा मनाचा कल असणारी लेखिका आपल्या शालेय जीवनात वेगवेगळ्या वृत्तींच्या भेटलेल्या शिक्षकांच्या आठवणी काही आठवणींतून सांगते. शिक्षकांच्या चांगल्या-वाईट वृत्तीचा व वर्तणुकीचा परिणाम आणि संस्कारसुद्धा विद्यार्थ्यांच्या मनावर का आणि कसा होतो हे त्या घटना-प्रसंगांतून लेखिका वेधकपणे पण थोडक्यात सांगते.

आपल्या अपंगत्वाचा शिरकाव आपल्या शरीरात आपल्या नकळत हळूहळू कसा होत गेला हे लेखिका आपल्या आठवणींतून सांगते. लेखिकेला पाठीचे दुखणे चालू झाल्यानंतर त्यांच्यावर आलेले अनेक मनाला हेलावणारे प्रसंग आहेत. पाठीला आलेल्या गाठीचे केले ऑपरेशन त्यामुळे झालेल्या मरणप्राय यातना लेखिकेने सोसलेल्या आहेत. लेखिकेला स्ट्रेचरवरून बिछान्यात घालताना स्ट्रेचरवरील रक्तानं माखलेली चादर व नंतर बाजू बदलताना पाठीच्या कण्यातून होणाऱ्या वेदना लेखिकेने सहन केल्या. पण एके दिवशी आईने अंगावरील चादर झटकण्यासाठी काढली तर कमरेखाली मुंग्यांचं वारूळ, बेडशीटवर मुंग्यांची थारोळी, लेखिकेच्या शरीराला मुंग्यांनी खाल्लेले, पाटा वरवंट्याला टाकी दिल्याप्रमाणे लेखिकेचे शरीर झालेले होते. लेखिकेच्या शरीरावर रक्ताने बारीक बारीक थेंब दिसत होते. मुंग्यांनी सर्व शरीर खाल्लं होते. हा प्रसंग दुःख,

क्लेश आणि भयावह आहे. लेखिकेच्या शारीरिक सोशिकता व मनोधैर्यामुळेच हे शक्य झाले. लेखिकेला मनोधैर्य घरच्या लोकांच्या प्रेमातून व सेवेतून मिळाले. हे अनेक प्रसंगांतून स्पष्ट होते.

लेखिकेच्या आजारपणामध्ये असे काही प्रसंग आहेत की त्या प्रसंगात आजारपणावरील उपचार पद्धती अपरिचित, असह्य, विलक्षण व भयकारी वाटतात. लेखिकेचे पाठीचे दुखणे कमी होण्यासाठी घरातील लोकांनी असंख्य प्रयत्न केले तरी अजून प्रयत्न होतात. पाठीच्या दुखण्यासाठी बेळंबरच्या देशी औषधपाल्याबरोबर तेलाने पुरूषांकडून मालिश करून घेण्यासाठीचे प्रयत्न केले जातात. सकाळ संध्याकाळ या तेलाने मालिश करून गरम पाण्याने आंघोळ करावी लागे. या उपचाराबरोबर तेथील असणारे वातावरण हे भितीदायक असे असल्याचे लेखिकेला वाटते. ज्या खोलीत लेखिकेवर उपचार केले जात होते तेथे त्या खोलीला फक्त एकच दार होते. खोलीला खिडकी नाही. उपचार हे अंधारात सूर्यप्रकाशाचा स्पर्श होऊ न देता, हे सर्व पावसाळ्यात केले जाई. अशा वातावरणामध्ये लेखिकेने आपल्या कुटुंबियांबरोबर एक महिना काढलेला आहे. या एकंदरीत प्रसंगाला तेथील उपचाराला लेखिका 'काळ्यापाण्याची सजा' असा त्याचा उल्लेख करते.

मनाला हेलावणारा हा प्रसंग आहे. बेळंबरच्या वैद्याने दुखण्यावर केलेला उपाय हा अपायच ठरतो. ज्यामुळे गरम पाण्याने घालावी लागणारी अंघोळी ही लेखिकेच्या पाठीमागील भागावर मोठमोठे फोड आणते. या गरम पाण्याच्या आंघोळीने लेखिका पूर्ण कमरेखाली भाजलेल्या आहेत. लेखिकेच्या आईला ते पाहून झालेले दुःख काळीज पिळवटून टाकणारे आहे. माझ्या मुलीने कसे सहन केले या जाणिवेनेच आईच्या मनाला अधिक यातना होतात. पण या घटनेत लेखिकेला कमरेपासून खाली स्पर्श ज्ञान नसल्याचे भाजल्याचे जाणवले नाही. जरी लेखिकेच्या शरीराला त्या संवेदना नव्हत्या तरी वास्तव नजरेने पाहताना मनाला बसलेला धक्का आणि भवितव्याबद्दलचा पूर्ण निराशाजनक अंधारच बधीर करून टाकतो. हे सर्व सहन करणारी लेखिका दुःखाच्या ग्लानीत पडून असते.

लेखिकेला अपंगत्वामुळे सहन करावा लागणारा त्रास हा वेगळाच पण लेखिकेच्या अपंगत्वामुळे त्याच्या कुटुंबीय लोकांना सहन करावा लागणारा त्रास या प्रसंगामधून दिसून येतो. माणूस माणूसकी सोडून कसा वागू शकतो. याचा जणू प्रत्ययच या प्रसंगामध्ये आलेला

आहे. लेखिकेला घेऊन प्रवासामध्ये ओढावलेला प्रसंग, लेखिकेला घेऊन लेखिकेचा भाऊ, मामा एस.टी. मध्ये चढले. मामाने लेखिकेला आपल्या हातात उचलून घेतले होते. एस.टी. मध्ये त्यांच्या राखीव सीटवरती काही लोक बसले होते. तिला हातामध्ये घेतलेले बघूनही सीटवरील माणसांना काहीच जाणीव नव्हती. याचे सर्वांना आश्चर्य वाटते. त्या माणसांना उठवण्यासाठी भावाने लेखिकेला लहानबाळासारखे आपल्या हातात घेतले आणि मामाने त्या सीटवरती बसलेल्या माणसाला धरून उठवलं. लेखिकेला त्या सीटवर बसवले या प्रतिक्रियेमुळे तेथील माणसे मामावर तुटून पडली. या सर्वांमध्ये मामाच्या चेहऱ्यावरून रक्त दिसू लागल्याने लेखिकेला माणसाची स्वतःपुरती सोय पाहण्याची वृत्ती इतरांच्या जगण्याची पायमल्ली करते. समूहमनाचा अविचारीपणा व सुडशाही दुर्बलांवरच अन्याय-अत्याचार करते हे सामाजिक वास्तव दुःखदायक होते. मानवी क्रूरतेचे दर्शन या प्रसंगामध्ये झालेले आहे.

लेखिकेच्या वडिलांच्या मृत्युचा प्रसंग हा मनाला हेलावणारा आहे. वडिलांच्या मृत्युची अचानक कळलेली वार्ता ही सर्वांवर ओढलेले संकटच होते. आईची झालेली अवस्था सर्व रक्त शोषल्याप्रमाणे आई पांढरी फटफटीत पडली होती असे लेखिकेने वर्णन केले आहे. वडिलांच्या संवेदनशील मनाला दगडासारखा बधीरपणा आला होता. लेखिकेचे खालचे शरीर दगडाचे होतेच पण मनही दगडाचे बनलेले होते. या वाईट परिस्थितीला तोंड देताना लेखिका व कुटुंबियांची मानसिक स्थिती व एकूण वातावरण कसे बेसूर झाले होते याचे मन हेलावणारे वर्णन येते.

आईला मदत करावी म्हणून रेहानाच्या बाळंतपणामध्ये दवाखान्यात रेहानाला गरमपाणी करून देताना चिमट्याने आधार न घेता कपड्याने भांडे उचलताना सिटींग बॅलेन्स नसल्याने आणि कट्ट्याची उंची जास्त असल्यामुळे भांडे उचलताना गरम पाणी लेखिकेच्या अंगावर सांडले. हे गरम पाणी अंगावर घेऊन लेखिका बाहेरच्या रूममधील डॉक्टर जाईतोपर्यंत तशास बसल्या होत्या. आपली कपडे बदलताना जेथे हाताचा स्पर्श होईल तेथील कातडी सोलून निघे. जेथे संवेदना नाहीत तेथे भाजल्याचे जाणवत नव्हते. पण जेथे संवेदना आहेत तेथे भगभगल्याचा त्रास लेखिकेने सहन केला. शरीराचे असो की मनाचे असो दुःखभोग सोसण्याची क्षमता लेखिकेमध्ये कमालीची आहे हेच अशा प्रसंगातून जाणवत राहते.

लेखिकेच्या वडिलांचा मृत्यू हा त्यांच्यासाठी धक्कादायक होता. तेवढाच बाबूकाकांचा मृत्यू लेखिकेला एकाकी पाडून गेला. ब्लॅड कॅन्सरचे पेशंट असणारे बाबूकाका आपल्या डोळ्यांनी मरण बघत होते. लेखिका त्यांना आहे तोपर्यंत आधार देत होती. मृत्यू हा इंटरनॅशनल पाहुणा आहे. त्याला असं इथून गुडबाय करता येणार नाही, पोहचवायला शेवटपर्यंत जावं लागणार. रिझर्व्हेशन झालं आहे. तिकिटावर फक्त तारीख घालायची आहे. अशा शब्दामध्ये बाबूकाका आपल्या मृत्युविषयी बोलत असत. बाबूकाकांच्या मनाची ही अशी स्थितप्रज्ञता लेखिकेवर फार मोठा प्रभाव टाकून राहिलेली आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्ती जेव्हा वाईट वागतात तेव्हा त्यांच्याविषयी मनात घृणा निर्माण होते. लेखिकेने आपल्या आजारी बहिणीच्या शिक्षणासाठी प्रयत्नांची पराकष्टा केली. नसीमा हुरजूक यांची बहिण कौसर ही दवाखान्यात बारा तासांच्या आत ऑपरेशन करून परीक्षा देण्यास तयार असते. यासाठी विद्यापीठाचा परीक्षक हवा असल्याने लेखिका विश्वासू रिखा चालकाबरोबर विद्यापीठात कुलगुरूंना भेटण्यासाठी गेल्या असताना त्या कुलगुरूंचे वागणेही त्यांच्या पदाला योग्य नसते. लेखिकेला त्याचा त्रास होतो. कुलगुरूंची वाक्ये ही लेखिकेच्या मनाचा ठाव घेत होती. “तुम्हाला काय वाटतं की कोल्हापूरमध्ये विद्यापीठ झालं याचा अर्थ विद्यापीठ तुमच्या खिशात आहे. आम्ही तुमचे नोकर आहोत. ऐनवेळी यायचं आणि काहीही मागायचं ही काय रीत झाली ?” उद्गारांनी वाचकासही अस्वस्थता येते. या प्रसंगाला लेखिका संयमाने व निग्रहाने सामोरी जाते. परीक्षा पेपर दवाखान्यातच लिहिण्यासाठी परीक्षक नेमणूकीस पैसे भरावे लागतात असे कुलगुरू सांगतात. कुलगुरूंचे वर्तन आणि वक्तव्य दोन्हीही गोष्टी त्यांच्या पदाला अशोभनीय असतात. असे घटना प्रसंग वाचकास आत्मचिंतनास व समाजचिंतनास प्रवृत्त करतात.

लेखिकेच्या लहान बहिणीच्या कमरेखालील शरीरात मुंग्या येऊ लागल्या आणि सर्व शरीरात वेदना होऊ लागल्या तेव्हा लेखिकेला वाटते की हा अनुवंशिक आजार समजून अयाजने कौसरला घटस्फोट दिला तर तिचे जिणे माझ्यापेक्षाही भयानक होईल. या मनःस्थितीचे वर्णन लेखिकेने केले आहे. बहिणीवरील प्रेम, स्त्री जीवनाची व्यथा आणि सामाजिक व्यवस्था याचे दर्शन या प्रसंगात होते.

लेखिकेला नोकरी संदर्भात जे काही वाईट-चांगले अनुभव आले त्या प्रसंगांचे वर्णन लेखिकेने केले आहे. बँक ऑफ इंडियाच्या मुलाखतीमध्ये कोणत्याही प्रकारचे बौद्धिक परीक्षण न करता, शारीरिक क्षमतेच्या पात्रतेवर नोकरी देण्यात आली नाही. कामाची कुवत असताना फक्त चालता येत नाही, पायात ताकद नाही म्हणून नोकरीला नकार यामधून मनाचे खच्चीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'चाकाची खुर्ची' आहे म्हणून नोकरी गेली या अन्यायकारक निर्णयाबद्दल लेखिका निषेध व्यक्त करते. हा प्रसंग लेखिकेला आपल्यात आहे त्या क्षमता न बघता बाहेरील गोष्टींकडे लक्ष देऊन महत्त्व देणाऱ्या या लोकांविषयी लेखिकेच्या मनात घृणा निर्माण होते.

पहिल्या मुलाखतीचा अनुभव जवळ घेऊन लेखिका केंद्रीय अबकारीच्या मुलाखतीवेळी कलेक्टर साहेबांना आपल्या पहिल्या वाईट अनुभवाविषयी सांगून "कामाची संधी द्या, जमलं नाही, झेपलं नाही तर स्वतः राजीनामा देईन" असे कलेक्टर साहेबांना सांगितल्याने त्यांना लेखिकेचा विश्वासक सडेतोडपणा आवडतो. लेखिकेच्या स्वतःच्या क्षमतेबद्दलचा आत्मविश्वास त्यांना भावला. ही नोकरी लेखिकेला मिळाल्याचा आनंद होतो. या प्रसंगामधून जगात चांगली माणसे ही असतात याचा प्रत्यय आलेला आहे.

ऑफिसमध्ये एकदा लेखिकेचे डोके दुखत होते. गोळी घेऊनही थांबत नव्हते यावर उपाय सुचविणारा सहकारी लेखिकेला टिकटवेटी घेण्यास सुचवितो. वास्तविक लेखिकेला प्रमोशन मिळाले असते तर त्याची बदली झाली असती. या जीवघेण्या प्रसंगामुळे लेखिका खूपच दुःखी होते. कोणी एवढे वाईट वागेल असे लेखिकेला कधीच वाटले नव्हते. अशी काही प्रसंगातून निष्ठूर, विकृत आणि कृत्सित वृत्तीचे दर्शन झाले आहे.

आत्मकथनामध्ये अनेक प्रसंगामधून अपंगांना मिळणारी हीन वागणूक दिसून येते. संस्थेतील वसतीगृहातील स्वयंपाकीण ही स्वयंपाक घरात अपंगांना येऊ देत नसे. तिचे हे तुसडे वागणे लेखिकेला योग्य वाटत नाही. नंतर ही स्वयंपाकीण रूसून बसते. तेव्हा लेखिका आणि इतर अपंगांनी मिळून रूचकर स्वयंपाक बनवला. माणसा-माणसातील स्वभाववैशिष्ट्य सुष्ट-दृष्टता संस्थात्मक कार्यात व व्यक्तिगत जीवनात ही लेखिकेच्या अनुभवास येते. अशा काही प्रसंग चित्रणातून लेखिकेने मानवी मनोवृत्तीवर प्रकाश टाकला आहे.

लेखिकेने अपंगांचे शारीरिक पुनर्वसनाबरोबर मानसिक पुनर्वसन करण्यासाठी अपंगांचा क्रिकेट सामना घेतला. ज्यामधून अनेक अपंग एकत्र आले. प्रत्येक अपंग आपले

सर्वस्व हरपून खेळत होता. कोणी एक हात नसताना एका हातानं गोलंदाजी, फलंदाजी करणारा, झेल घेणारा, एक पाय नसताना एका कुबडीच्या साहाय्यानं फलंदाजी करणारा असा अपंग असे अनेक अपंग आपले भान हरपून खेळत होते. सर्वांच्या डोळ्यांचे पारणे फिटताना दिसते. यामधून मिळणारा आनंद हा व्यक्त करता येत नाही. माणूस म्हणून परिपूर्ण व सौख्यदायी जीवन जगण्यासाठी अपंगांनाच नव्हे तर सर्वांनाच खेळ-कला आणि मैत्रीपूर्ण सहजीवनाची आवश्यकता आहे. असे मानसशास्त्रीय विचार अनेक घटनाप्रसंगातून लेखिकेने व्यक्त केले आहेत.

बाळासाहेब ठाकरे यांच्या भेटीचा प्रसंग तर लेखिकेला अविस्मरणीय होता. त्यांना भेटायच्या अगोदर मनात अनेक प्रश्न घेऊन लेखिका गेल्यात. ठाकरेंची जेव्हा भेट झाली तेव्हा त्यांचे बोलणे, त्यांनी लेखिकेला दिलेला अनमोल वेळ, त्याचबरोबर लेखिकेच्या असणाऱ्या अपंगांसाठीच्या मागण्या या लेखिकेने सांगताच त्यावर दिलेली सकारात्मक प्रतिक्रिया यामुळे दातृत्व आणि संवेदनशील सामाजिक जाणिवे असलेल्या बाळासाहेब ठाकरे यांच्याबद्दल लेखिकेचा आदर भाव वाढतो. त्याचबरोबर सुरेशदादा जैन आणि श्री. गणेश नाईक यांच्याकडूनही मदत घेण्यास ठाकरेंनी सांगितले. त्यांचे सहकार्य आणि योग्य मार्गदर्शनाची वृत्ती ही लेखिकेवर प्रभाव टाकते.

स्वतःलाच स्वतःच्या मृत्युचा शोक करण्याची वेळ आणणारा असा प्रसंग लेखिकेने सांगितला आहे. लेखिकेला वाटते की माझ्या पाठीमागे अनेक असे सहकारी आहेत की ते संस्थेचा पसारा सांभाळू शकतात. कोण्या एका व्यक्तीमुळे संस्था चालत नसते तर व्यक्ती गेली म्हणून काम थांबत नाही. लेखिकेने एका देणगीदाराचा उल्लेख केला आहे की, शाळा व अपंग अनाथगृहासाठी इमारतीसाठी जमीन देणारे देणगीदार हस्तांतर करण्याची जेव्हा वेळ आली तेव्हा म्हणतात, “माफ करा तुमच्यानंतर ही संस्था एवढा पसारा कोण सांभाळणार ? मला ही जमीन व इमारत तुम्हाला देता येणार नाही.” याचे लेखिकेला खूप वाईट वाटले. स्वतःचा स्वार्थी-संकुचितपणा झाकण्यासाठी दांभिक लोक असाही विचारीपणाचा आव आणतात हे ओळखणाऱ्या लेखिकेला आपल्या संस्थेचे अस्तित्व संपणार म्हणजे खरा आपला मृत्यू असे वाटते.

अपंगांचे मानसिक अपंगत्व दूर होण्यासाठी लेखिकेला प्रयोग त्याचा हा आलेला प्रसंग, अपंगांना बाहेरील जगाशी ओळख व्हावी म्हणून त्यांना थोडं इतर लोकांमध्ये

मिसळण्याचा प्रयत्न लेखिकेकडून झालेला या प्रसंगातून दिसून येतो. अपंगांना त्यांच्या पायात बूट, वाहन म्हणून व्हीलचेअर असल्याने मंदिरासमोरून प्राणी बघण्यास अडवणारा वॉचमन हा तुसड्या संकुचित मनोवृत्तीचा असतो. या वॉचमनने अपंगांना दिलेली वागणूक ही योग्य नव्हती. याच्यावरती लेखिकेला आपले मत मांडते की, “या चाकाच्या खुर्च्या वाहन नसून आमचे पाय आहेत.” अशा भाषेत ऐकवल्याने ही त्या वॉचमनला काहीच वाटत नाही. लेखिका त्याला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करते. पण तो लेखिकेच्या व्हीलचेअरच्या हेन्डरेस्टवर हात ठेवून त्यांना पाठीमागे जाण्यास सांगतो. तेव्हा तेथे जमलेले लोक व लेखिका त्याला मोठ्या आवाजात ऐकवतात. सर्वांना प्राणी बघण्यास मिळाले पण तो आनंद मिळाला नाही. याचे लेखिकेला वाईट वाटते. लेखिका अपंग मुलांच्या मानसशास्त्रीय दृष्टीने विचार करून काही नवे उपक्रम करते. पण हे सामाजिक भान सार्वजनिक ठिकाणी व नोकरीच्या ठिकाणीही लोकांना नसते. या सर्वांमधून अपंगांनी एकच धडा घेतला की, जी गोष्ट मागून मिळत नाही ती भांडून मिळवायची हाच संदेश याच्यातून अपंग मुलांनी घेतलेला आहे.

मुंबई-दिल्लीच्या प्रवासामध्ये लेखिकेबरोबर इतर सदस्यांवरती बेतलेला हा प्रसंग काही सदृढ व्यक्तीचे मानसिक अपंगत्व दाखवितो. तिच्याबरोबर दोन मदतनीस होते. महिलांच्या डब्यामध्ये पुरुष चढल्याने अनेकांनी आरडाओरडा केला पण लेखिकेने वास्तव ऐकवल्यानंतर सर्व शांत बसले. मदतनीस उभे राहूनच प्रवास करत होते. त्यांना जेव्हा कंटाळा आला तेव्हा ते सीटवर झोपले पण त्यांच्या या झोपण्याचा झालेला परिणाम काही वेगळाच झाला. पोलिसांनी मदतनीसांना ओळखले व पुरुष या महिलांच्या डब्यामध्ये आल्याने पोलिस रागावले. रजनीने समजावले तरी ते ऐकून घेत नव्हते. मग अशा प्रसंगी लेखिका म्हणते की, “भाईजान त्यांना खाली उतरवा पण आम्हाला बाथरूमला जावं लागले तर कोण मदत करणार हे तुम्ही आणि या भगिनींनी मिळून ठरवा.” नियमाला अपवाद त्यामागील पार्श्वभूमी समजून घेतल्यावर कळतो. लेखिकेचा युक्तिवाद इतरांच्या हटवाद्याला नामोहरम करतो, हे प्रसंगात प्रत्ययास येते. या प्रसंगामध्ये अपंगांची व त्यांच्या मदतनीसची झालेली मनःस्थिती पहावयास मिळते. लेखिका अपंगांची रक्षक, कैवारी आणि समर्थक म्हणून येते.

लेखिकेला समिती सदस्याकडून आलेला वाईट अनुभव प्रसंगातून सांगितला

आहे. प्रमोद शहा हा संस्थेतील समिती सदस्य याच्यामार्फत उचगावच्या जागेसाठीचे कर्ज बँकेतून घ्यायचे होते. आदल्या दिवशीपर्यंत वाट बघूनही त्याने फोन केला नाही की एखादे पत्र पाठवले नाही. यामुळे सर्व टेंशनमध्ये होते. सात लाखाची जुळणी करण्यासाठी लेखिका सहकार्याच्या सोबतीने प्रमोदच्या घरी गेल्या तेव्हा त्याच्या वडिलांनीच पैसे कर्ज म्हणून देण्यास नकार दिला. प्रमोदला विचारले काहीच बोलला नाही. ऐनवेळी तोंडघशी पडल्यामुळे लेखिकेला मानसिक धक्का बसलेला आहे. ऐन अडचणीच्या वेळी प्रमोदने पाठ फिरवल्याने लेखिकेला काहीच सुचेनासे होते. असे काही विश्वासघातकी प्रसंग लेखिका कधी विसरू शकत नाही. ज्याच्यावर विश्वास ठेवला त्यानेच विश्वासघात केल्याने लेखिका हतबल होते पण त्यातूनही लेखिकेच्या संस्थेवरील आत्यंतिक निष्ठेमुळे सहकार्याकडून मार्ग निघतो. ऐनवेळी विश्वासघात करणारे व अडचणीच्या प्रसंगी सहकार्याचा हात देणारे असे दोन्ही प्रकारचे लोक लेखिकेला संस्थेच्या कार्यात भेटले आहेत.

संस्थेचे काम घेतलेले असताना अपंगांसाठी त्यांच्या पुनर्वसनासाठी अनेक प्रयत्न संस्थेकडून झालेले आहेत. अपंगांचे पुनर्वसन करण्यासाठीचे प्रयत्न करत असताना त्यामध्ये पॅराप्लेजिया झालेले अनेक अपंग युरिन इन्फेक्शनने मृत्यू पावलेले होते. मात्र एक रामदास हा पॅराप्लेजिक पेशंट जगण्यास शिकला होता. पण त्यालाही लेखिकेच्या गैरहजेरीमध्ये युरिन इन्फेक्शन होऊन ताप आला. पाय खूप सुजले आणि दोन दिवसातच त्याचा मृत्यू झाला. याचे लेखिकेला वाईट वाटलेले आहे. या अपंगांसाठी संस्थेने एवढा खर्च केला तरी अपंगांच्या अजाराची माहिती व गांभिर्य नसल्यामुळे गहाळपणातून मृत्युसारखे न भरून येणारे नुकसान केले जाते. लेखिकेला वाटते की, मी जिवंत असताना इतर पॅराप्लेजिकने मरावे याचं अतोनात दुःख लेखिकेला झाले. हे माझे दुःख ते अपंग गेल्याचे असायचे की मी अजून कशी जिवंत आहे याचे आहे या सारखे प्रश्न लेखिकेला पडतात. संस्थेतील अपंगांचे जीवन स्वतःच्या जीवनाशीच एकरूप केल्यामुळे लेखिकेला एखाद्या अपंगाचा मृत्यु कोणाच्या गहाळपणाने झाला तर अति दुःख होते.

अपंगांना शिक्षणाची दारे बंद केली जातात. त्यांची कुवत असूनही त्यांना इतर शाळांमध्ये प्रवेश नाकारला जातो. अशा प्रसंगातून लेखिकेने अपंगांचे सामुहिक प्रतिनिधित्व

स्वीकारलेले आढळते. काही सहन न होणाऱ्या अशा गोष्टींमुळे लेखिकेने आत्महत्या करण्याचा असफल प्रयत्न केलेला आहे.

स्त्री-पुरुष नैसर्गिक आकर्षणातून घडलेल्या काही घटना लेखिकेने सांगितल्या आहेत. त्यात पुरुषी अहंपणा, आक्रमकता, उपकारकर्त्याची भावना अशा कुप्रवृत्तीचे दर्शन होते. लेखिका या घटना-प्रसंगांकडे व त्या पुरुषांविषयी तटस्थपणे विचार मांडते. पण त्यातील एखादी घटना व एखादी व्यक्ती लेखिकेच्या मनावर आघात करून गेल्याचेही वाचकास जाणवल्यापासून रहात नाही. आज वैचारिक परिपक्वता आणि अनुभव संपन्नता आल्यामुळे निर्भिडपणे जीवनातील असे घटना-प्रसंग लेखिकेने मांडलेले आहेत.

४.३ भाषाशैली

नसीमा दिदि एक सृजनशील व झुंजार व्यक्तिमत्त्व आहे. स्वतःच्या अपंगत्वावर मात करून स्वतःपुरते मर्यादित विश्व त्यांनी ठेवले नाही तर त्यांनी आपल्यासारख्या असंख्यांचा शोध घेतला. त्यांच्यासाठी संस्था उभारली. त्यासाठी अनेकांचे सहकार्य घेतले. त्यांची लोकसंघटकवृत्ती त्यांच्या नेतृत्वगुणाची दर्शक आहे. एक उत्तम सर्जक व नेतृत्वसंपन्न व्यक्ती कार्य करताना जे तिला भलेबुरे अनुभव येतात तसे नसीमा दिदींना अनेक अनुभव आले. त्याची मांडणी त्यांनी भावनात्मक न होता जास्तीत जास्त अलिप्तपणे केली आहे, असे त्यांच्या शैलीतून जाणवते. आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारामध्ये भाषाशैली हा महत्त्वाचा घटक आहे.

आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारामध्ये व्यक्ती तितक्या प्रकृती या वाक्प्रचाराप्रमाणे व्यक्ती तशी भाषाशैली आढळते. लेखिकेने लिहिले त्या या या आत्मकथनातही त्यांच्या भाषाशैलीचा वेगळेपणा आढळतो.

उदा. शाळेत असताना पेपरच्या वेळी शाळेतील परीक्षक लेखिकेची व्हीलचेअर बघून लेखिकेला विचारतात, 'कधी झालं ? कसं झालं ?' तेव्हा लेखिकेला या गोष्टींचा राग आलेला आहे व त्यानंतर लेखिकेच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडलेले आहेत की, "कृपया, पेपर संपल्यावर माझी सर्व हकीकत दिली तर चालेल का ?" त्याचबरोबर लेखिका इंग्लंडला स्पोर्टसाठी निघाल्या तेव्हा लेखिकेची मदतनीस म्हणून येणारी फिजिओथेरपिस्ट ही थोडी नाटकी स्वरूपाची पहावयास मिळते. विमानतळावर लेखिकेला साडीत बघताच ती म्हणाली, 'हे काय ! आपण इंग्लंडला जात आहोत, जरा पॉश ड्रेस घालायचा नाही का ?' तेव्हा लेखिका

तिला उत्तर देतात की, “मला भारतीय साडी खूप आवडते आणि मी कपडे दाखवायला इंग्लंडला जात नसून खेळण्यासाठी जात आहे.”

‘चाकाची खुर्ची’ हे आत्मकथन लेखवजा प्रमाणभाषेतून लिहिलेले आहे. प्रमाणभाषेतून सादरीकरणाचा वापर अधिक प्रमाणात झाला आहे. त्यामुळे लेखिकेच्या लेखनात एकसुत्रीपणा आलेला आहे. भाषेमध्ये तोचपणा किंवा एखाद्या गोष्टीची पुनरावृत्ती झालेली नाही. निवेदनशैलीमध्ये रटाळपणा आलेला नाही. लेखन हे सरळ, साधे, समजण्यास सोपे आहे. वाचकाला कोड्यात टाकणारे नाही. त्यामुळे वाचकाच्या मनात गोंधळ निर्माण होताना दिसत नाही. ही भाषा नटवी नाही. अनुभवाची जाण असल्यामुळे विचाराची परिपक्वता आहे.

बाबूकाकांच्या मार्गदर्शनामुळे व स्वतःच्या प्रामाणिक वृत्तीमुळे लेखिकेने आपले सहकारी निवडताना चाणाक्षपणा दाखविला. विश्वास दाखविल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीकडून क्वचित विश्वासघातही झाला. पण त्या प्रसंगाला तोंड देताना जेवढा संयम व विचारीपणा लेखिकेने ठेवला तितकाच त्या घटनेचे निवेदन देतानाही ठेवला आहे. लेखिकेच्या निवेदनात नेमकेपणा आहे. दुःख किंवा एखाद्याविषयीची तक्रार उगाळत बसण्याचा लेखिकेचा स्वभाव नाही. त्यामुळे शब्दबंबाळपणा व पाल्हाळपणा आलेला नाही.

उदा. प्रमोद या सहकाऱ्याच्या मदतीने लेखिकेने बँकेकडून कर्ज काढलेले असताना जेव्हा पैसे हवे असतात तेव्हा प्रमोदला त्याचे वडिल पैसे देण्यास नकार देतात. “संस्थेच्या कर्जाची जबाबदारी माझा मुलगा घेणार नाही” असे स्पष्ट शब्दात ते लेखिकेला सुनावतात. तेव्हा लेखिका म्हणते, “त्याच्या बुद्धिमतेनुसार मी त्याची केलेली पारख चुकली होती.”

लेखिकेच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा आत्मकथनाच्या भाषाशैलीवर उमटला आहे. आत्मकथनामध्ये अलंकारांचा वापर केलेला नाही. त्याचप्रकारे म्हणी, वाक्प्रचार यांचा वापर सर्रास झालेला नाही. म्हणी, वाक्प्रचार यांचा वापर खालीलप्रमाणे झाला -

उदा. १) ‘या हाताचं त्या हाताला कळू नये.’

२) ‘दुभती गाय दारात आहे तोपर्यंत तिचं दूध काढून घ्यावं.’

३) ‘आलिया भोगासी असावे सादर’

अपंग शारीरिकदृष्ट्या जेवढे अपंग असतात. तितकेच किंवा त्याहून अधिक मनाने दुबळे झालेले असतात. त्यांच्या जवळच्या व्यक्तींची भावनात्मक बाजूही समजून घ्यावी

लागते. अपंग व त्याचे पालक, संस्थेला अर्थसहाय्य व इतर सहकार्य देणारा समाजकल्याण विभाग तसेच समाजातील दानशूर व्यक्ती, संस्था, ट्रस्ट यांच्यामध्ये आपल्या संस्थेबद्दल विश्वास निर्माण करण्याचे काम करताना लेखिकेला समन्वयकाची भूमिका घ्यावी लागते. अपंग व्यक्ती, समाज, शासन व संस्था यात लेखिकेने जी समन्वयाची भूमिका बजावलेली आहे त्याचे प्रतिबिंब व त्यांच्या भाषाशैलीत पेरलेले आहे. “लेखिकेच्या व्यक्तिमत्त्वातील विजिगीषुवृत्ती व झुंझारपणामुळे भाषाशैलीतही खेळकरपणा, सरळपणा व सडेतोडपणा आढळतो.”

एक खेळकर विद्यार्थिनी, तारुण्याच्या उंबरठ्यावर अपंगत्व आलेली मुलगी, शारीरिक वेदनांनी जर्जर व नैराश्याच्या भोवऱ्यातून जाणारी तरुणी, मनःसंघर्षातून आलेल्या उभारीतून शारीरिक अपंगत्वाशी सामना करणारी झुंझार तरुणी, तारुण्य सुलभ सौंदर्यसक्त विधायक भावभावनांना विविध व्यक्ती प्रसंगातून व्यक्त करणारी लेखिका अशा विविध भूमिकेतून लेखिकेचे व्यक्तिमत्त्व अविष्कृत करण्यास त्यांची भाषाशैली समर्पक ठरली आहे. “या आत्मकथनाची ओघवती, गतिमान, निर्मळ अशी निवेदन शैली असल्यामुळे हे आत्मकथन वाचकांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसते”^३ असे फ.म. शहाजिंदे म्हणतात.

आत्मकथनातील संवाद, निवेदन शैली ही प्रथम पुरुषी वापरलेली आहे. आत्मकथनामध्ये भाषाशैलीला उठावदारपणा आणण्याचे काम काही प्रमाणात हिंदी, मुस्लिम शब्दप्रयोगांनी केलेले आहे.

उदा. अल्लामियाँ, रमजान, आखों का तारा, आदत से मजबूर, त्याचप्रकारे ‘खुदी को कर बुलंद इतना की खुदा बंदे से पुछे बोल तेरी रजा क्या है ?’ यासारखी एखादी काव्यपंक्ती आलेली आहे. नसीमा हुरजूक यांच्या व्यक्तिमत्त्वात सृजनता, नेतृत्व आहे तसे कवित्वही आहे. काही काव्यपंक्ती लेखिकेने आत्मकथनामध्ये वापरलेल्या आहेत.

- उदा. १) “गम की अंधेरी रात में, दिल को ना बेकरार कर
सुबह जरूर आयेगी सुबह का इंतजार कर”
- २) ‘घुंगरू की तरह बजता ही रहा हूँ’
- ३) ‘मुरली की धुन सून राधा बोले’
- ४) ‘केळीचे सुकले बाग’

५) 'एक बंगला बने न्यारा'

त्याचप्रकारे -

६) 'मुकम करोती वाचालम्, पंगू लंघयते गिरीम'

हे संस्कृत वचनही त्यामध्ये आलेले आहे.

अपंग म्हणून नोकरीच्या ठिकाणी लेखिका काही प्रसंगी दुखावली गेली. अपमानित झाली. स्त्री म्हणूनही नोकरीच्या ठिकाणी आणि संस्थेतही त्यांना भलेबुरे अनुभव आले. त्या घटना-प्रसंगांच्या निवेदनात कुठेही आक्रस्तळेपणा, भावविवशता किंवा अवास्तव चित्रणाचा मोह लेखिकेला झालेला नाही. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेच त्यांच्या भाषाशैलीलाही संयत स्वरूप लाभले आहे.

उदा. बँक ऑफ इंडियाची परीक्षा देऊन, मुलाखत देऊनही नोकरी मिळाली नाही. मुलाखतीत इतर प्रश्न विचारून झाल्यानंतर हे विचारण्यात आले की, 'लेजर कसं उचलणार, ऑफिसला कसं येणार' हे प्रश्न विचारून लेखिकेला मानसिकदृष्ट्या दुखवलेले आहे. लेखिका अपंग असल्याची जाणीव त्यांना करून दिलेली आहे.

आदर्श, ध्येयवादी, आशावादी, आनंददायी, प्रेरक, स्फूर्तीदायक खिलाडू व सृजनशील अशा घटना-प्रसंग, व्यक्ती विचारांचा ध्यासच या लेखिकेचा व्यक्तिविकासास कारण असल्यामुळे या सर्व वैशिष्ट्यांचा प्रभाव त्यांच्या भाषाशैलीत जाणवतो.

४.४ आत्मकथेचे वेगळेपण

'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन राखेतून जिवंत होऊन उंच भरारी घेणाऱ्या फिनिक्स पक्षाप्रमाणे शून्यातून विश्वनिर्मिती करणाऱ्या अशा नसीमा हुरजूक यांचे आहे. 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन १९८० नंतर लिहिलेल्या आत्मकथनांमध्ये याचा समावेश करावा लागेल. पन्नास वर्षांच्या कालखंडामध्ये लेखिकेने जे दुःख भोगले, संकटांना सामोरे जाण्याची जी लेखिकेची वृत्ती होती ती लेखनामागे आहे. 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन मनोरंजनासाठी जन्मले नसल्याने त्यामध्ये येणारे वास्तव चित्रण हे महत्त्वाची भूमिका बजावते. या नसीमा हुरजूक यांच्या जीवनातील घटनांची मालिका आलेली आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये स्त्री लेखकांनी काही मोजकीच आत्मकथने लिहिलेली आहेत. त्या आत्मकथनांमध्ये नसीमा हुरजूक यांचे 'चाकाची खुर्ची' हे

आत्मकथन स्वतःचे असे वेगळेपण जपते. 'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनाच्या शीर्षकात आत्मकथनाचा उलघडा होतो. आत्मकथनामध्ये लेखिका केंद्रस्थानी असल्यामुळे लेखिकेच्या बालपणापासून ते आत्मकथन लिहिण्याच्या काळापर्यंत ज्या काही चांगल्या-वाईट घटना-प्रसंग, लेखिकेच्या जीवनातील लोकांचे चित्रण, लेखिकेला असणारे पूरक वातावरण, लेखिकेची पूर्ण जडणघडणच आत्मकथनामध्ये अगदी खुबीने आलेली आहे.

'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन एका पॅराप्लेजिक स्त्रीने लिहिलेले आहे. ज्या स्त्रीच्या कमरेपासून खाली शरीराला संवेदना नाहीत. अशी स्त्री लेखिका 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन लिहिते ही गोष्ट जणू सर्वांना आव्हानात्मक, प्रेरणादायक अशीच आहे. पॅराप्लेजिक स्त्रीने लिहिलेले हे पहिलेच आत्मकथन आहे. या आत्मकथनामध्ये एका स्त्रीने केलेला संघर्ष आहे. जो स्वतःच्या अपंगत्वाशी केलेला, समाजाशी केलेला आणि आपल्यासारख्या अपंग पण जमिनीवर खितपत पडलेल्या अपंगांचा, त्या अपंगांना सुदृढ बनवण्यासाठीचा संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर आत्मकथनात वास्तव पातळीवर आलेला आहे. लेखिकेला स्वतःला अपंगत्व आल्यानंतरचे अनुभव इतर अपंगांनी वाचून स्वतःचे बळ वाढवण्यासाठी त्यातून स्फूर्ती घेवून व स्वतःचा विकास साधून आपल्या इतर बांधवांना मदतीचा हात द्यावा हा या आत्मकथनामागील हेतू आहे.

'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनाला अनुभवांच्या वेगळेपणामुळे सजीवत्व प्राप्त झालेले आहे. इतर आत्मकथनकारांना आलेले अनुभव आणि नसीमा हुरजूक यांना आलेले अनुभव हे इतरांपेक्षा वेगळे असल्यामुळे हे आत्मकथन वेगळे ठरते. लेखिकेला तारूण्यात आलेले दुखणे, त्या दुखण्यातून बाहेर निघण्यासाठी केलेला आटापिटा, त्यातून मार्ग निघत नसताना कायमचे पॅराप्लेजिकचे दुखणे जडते. या पॅराप्लेजिक आजारातून एक प्रेरणादायी व्यक्तीच्या सहकार्याने लेखिकेने अपंगत्वावर मिळवलेला विजय आणि तिथपासून लेखिकेची समाजाशी आणि आपल्यासारख्या अपंगांसाठी झटण्याची लढाई सुरू. स्वतःच्या अपंगत्वावर विजय मिळवून इतर अपंगांसाठी कार्यकेले हेच वेगळेपण लेखिकेने आत्मकथनामध्ये मांडलेले आहे. लेखिकेने स्वतःचे नवीन विश्वनिर्माण केले आहे. त्या विश्वामध्ये लेखिकेला आनंद मिळतो आहे.

'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनाचे वेगळेपण हेच की हे आत्मकथन इतर भाषांमध्ये भाषांतरित झालेले आहे. 'चाकाची खुर्ची' चे इंग्रजी 'Naseema the Incredible Story',

तेलगू व गुजराती 'पैडलवाली कुर्सी' या भाषांत प्रकाशित झालेले आहे. त्याचप्रकारे कन्नड व हिंदी भाषेत अनुवादाचे काम चालू आहे. अजून एक वेगळेपण हेच की, अंध व्यक्तींसाठी नॅशनल असोसिएशन फॉर दि ब्लाइंड, मुंबई या संस्थेने धननिमुद्रितांच्या (कॅसेट संच) स्वरूपात 'चाकाची खुर्ची' पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे.

निष्कर्ष -

'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनात नसीमा हुरजूक यांच्या प्रधान व्यक्तिरेखेशिवाय अनेक व्यक्तिरेखा आलेल्या आहेत. त्यामध्ये लेखिकेचे कुटुंबिय आहेत. स्नेही-सहकारी आहेत. सामाजिक क्षेत्रातील काही महत्त्वपूर्ण व्यक्तिरेखा आहेत. राजकीय क्षेत्रातील काही व्यक्तिरेखा संस्थाकार्याच्या निमित्ताने किंवा पुरस्काराच्या वेळी लेखिकेच्या संपर्कात आलेल्या आहेत.

कुटुंबिय म्हणून लेखिकेचे वडिल, आई, बहिण, भाऊ-भावजय या व्यक्तिरेखा प्रभावी ठरल्या आहेत. प्रेमळपणा व कौटुंबिक एकात्मता या दृष्टीने या व्यक्तिरेखा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. आईवडिलांनी केलेले संस्कार लेखिकेच्या व्यक्तिमत्त्वाला असामान्य बनविण्यास पायाभूत ठरलेले आहेत.

अपंगत्वाने नैराश्यपूर्ण बनलेल्या लेखिकेच्या जीवनात 'बाबूकाका' ही व्यक्तिरेखा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. लेखिकेच्या अपंगत्वाला धैर्याने सामोरे जाण्याची झुंजार मानसिकता तिच्यात निर्माण करण्यात आणि इतर अपंगांचे पुनर्वसन करण्यासाठी संस्था उभारण्यात व समर्थपणे चालविण्यात लेखिकेला खंबीर बनविण्यात बाबूकाका गॉडफादर ठरतात.

अपंग असून स्वावलंबनाने जगणाऱ्या व्यक्तिरेखा या आत्मकथनात लक्षवेधक ठरतात. शैलेंद्र जोशी ही त्यातीलच एक विलक्षण व्यक्तिरेखा आहे. बुद्धिमत्ता, कला, रसिकता, प्रतिभा याची देण असणाऱ्या या व्यक्तिरेखेला अपंगत्व शापाप्रमाणे भिडलेले आहे. तर श्रीकांत केकडे अपंग नसताना अपंगांच्या पुनर्वसनाकडे आकर्षित झालेली सेवाभावी व्यक्तिरेखा वाचकास प्रभावित करते.

या आत्मकथनात अनेक घटना-प्रसंगातून व्यक्तिरेखांची प्रभावळ दृगोचर झालेली आहे. हे घटना-प्रसंग वेचक आणि वेधक आहेत. लेखिकेच्या जीवनकार्याशी निगडित आहेत. लेखिकेने आपल्या भाषाशैलीने ते चित्रमय केले आहेत. घटना-प्रसंग आणि व्यक्तिरेखांची

गुंफण परस्परांना सुस्पष्ट करण्यात यशस्वी झाली आहे. लेखिकेच्या बालपणातील, तारूण्यातील घटना-प्रसंग, व्यक्तिगत जीवनात प्रभाव टाकणाऱ्या आणि संस्थाकायात प्रभाव टाकणाऱ्या विविध व्यक्तिरेखा लेखिकेचा जीवनपट सुसंगत व सुस्पष्ट करतात. तसेच लेखिकेची विविध व्यक्तिवैशिष्ट्ये वेधक ठरतात.

व्यक्तिरेखाटन, भाषाशैली, घटना-प्रसंग या घटकांमुळे 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन शीर्षकापासून अंतरंगापर्यंत आपल्या वेगळेपणाने वेधक ठरते.

संदर्भ

- १) फ.म. शहाजिंदे - मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची,
प्रकाशक : दयानंद शेटगार, व्यवस्थापक - भूमी प्रकाशन, २१, कृषिनगर, विराट
हनुमानाच्या मागे, रिंग रोड, लातूर, पहिली आवृत्ती - २००४, पृ.क्र. १३७.
- २) तत्रैव पृ.क्र. २४२.
- ३) तत्रैव पृ.क्र. २४६.